

UOT 94 “02/18**FORMASIYALARARASI FƏRQ. QULDARLIQ FORMASIYASI
(II BÖLMƏ)****İ.C.ƏMİRLİ****Bakı Dövlət Universiteti****Israilamirli@mail.ru**

Məqalə e.ə.IV minillikdən başlayaraq XX əsrə qədər olan dövrü əhatə etməkdədir. Məqalədə Asiya və Afrika ölkələrində, eləcə də Avropa və Amerika ölkələrində quldarlıq münasibətlərinin yaranması və inkişafı araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Bununla bərabər, dünyanın digər ölkələrində də mövcud quldarlıq münasibətləri tədqiq olunmuş və məqaləyə cəlb edilmişdir. Məqalənin yazılmasında Azərbaycan, türk, rus dillərində olan ədəbiyyatlardan və internet saytlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Quldar, qul, mülkədar, natural təsərrüfat, formasiya, Asiya və Afrika quldarlığı, Avropa və Amerika quldarlığı

E.ə IV minillikdən başlayaraq ibtidai icma cəmiyyətini, yeni icma cəmiyyəti əvəz etməyə başlayır. Tarixi ədəbiyyatda icmaların daxil olduğu bu quruluş quldarlıq formasiyası adlanır. E.ə IV minillikdən başlayaraq, III-V əsrlərə qədər quldarlıq formasiyası davam etmişdir. XX əsrə qədər isə quldarlıq münasibətləri digər formasiyalarla paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Həm feodalizm, həm sosializm, həm də kapitalizm formasiyası ilə birgə mövcud olmuşdur.

Eneolit dövründə icmalar qəbilə və tayfalardan ibarət olmaqla oturmaşmış və köçəri şəkildə yaşamlarını davam etdirmişlər. Bunun nəticəsində ixtisaslaşmış təsərrüfat sahələri inkişaf etməyə başlamışdır. İlk kəndlər və şəhərlər yaranmışdır. Qəbilə və tayfaların kəndlərdə və şəhərlərdə məskunlaşması zamanla bu icmaların dağılmasına və yenilərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qəbilə və tayfa icması kollektiv mülkiyyət və kollektiv əmək münasibətləri formasından ailənin şəxsi mülkiyyət və şəxsi əmək münasibətlərinə cəlb olunmuşlar. İcma təsərrüfatı ilə yanaşı, şəxsi mülkiyyət münasibətləri də meydana gəlmişdir. Xüsusi mülkiyyət formasında əmək münasibətlərinin inkişaf etməsinin səbəbi isə anaxaqanlıqını, qoşa nigahlı ailələrin əvəz etməsi, yeni təsərrüfat sahələrinin yaranması səbəb olmuşdur. Sənətkarlığın və kənd təsərrüfatının inkişafı isə bu amili daha da möhkəmləndirmişdir. Digər tərəfdən köçəri və yarımköçəri icmalarda qəbilə və tayfaların əmlakı xüsusi mülkiyyət şəkildə əks olunmağa başlamışdır. Bu amil qəbilə və tayfalar arası münaqişə-

lərin əsasını qoymuşdur. Əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etməsi, natural təsərrüfatın mövcudluğu da qəbilə və tayfalar arasındakı münaqişələrə səbəb olan amillərdən olmuşdur.

Bunun nəticəsində eneolitdən başlayaraq, tunc və dəmir dövrünü əhatə edən bu mərhələlərdə tayfa (sülalə), tayfa ittifaqları, icma, şəhər, qala, imperiya tipli dövlətlərin yaranması baş vermişdir. Azərbaycan sovet ensiklopediyasında göstərilir ki, E.ə. IV minillikdən başlayaraq yaranan qədim dövlətlərin əksəriyyəti quldarlıq münasibətlərinə əsaslanırdı (13, 264).

Bu zaman, istehsal münasibətlərinin inkişaf etməsi, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi, əmlak bərabərsizliyinin artması, müharibələrin və cinayətlərin çoxalması, quldarlıq formasiyasının yaranmasına şərait yaratdı.

Quldarlıq quruluşunun yaranması üçün ilk amil müharibələrin başlaması oldu. Bu dövrdə ərazi, insan resursları, din və sərvətlər uğrunda müharibələr başladı. Bunun nəticəsində çoxlu sayda əsirlər həbs edildi. İlk vaxtlar həbs edilən əsirləri qətlə yetirirdilər. Lakin zaman keçdikcə həmin əsirləri qula çevirməyə başladılar. Bununla quldarlıq quruluşunun yaranması üçün ilkin şərait yarandı. (Eneolitdə insanlığın kəşf etdiyi köləlik formasiyasının qanunları, demək olar ki, bütün formasiyalar dövründə, o cümlədən müasir dövrdə baş verən müharibələr zamanı da işlək vəziyyətdə olmuşdu. Misal üçün İkinci Dünya müharibəsi zamanı və ondan sonra baş verən müharibələr dövründə də, klassik quldarlığın qanunları əsas götürülmüş, çoxsaylı əsirlər müxtəlif sahələrdə köləlik münasibətlərinə cəlb olunmuşlar) (13, 264).

Quldarlıq, yəni qul sahibi olmaq, ona görə əhəmiyyətli idi ki, bu cəmiyyətdə istismar edilənlərin əməyi maliyyə vahidi ilə dəyərləndirilmirdi. Qullar nəinki, istehsal vasitələri üzərində hakimiyyətdən məhrum idilər, onlar, hətta öz ağalarına məxsus idilər. Quldarlar qulları bazardan ala bilər, sata bilər, döyə və hətta öldürə bilirdilər.

Qədim dövr tarixçiləri quldar və qul münasibətləri haqqında məlumat verərkən yazırlar ki, qul bir insanın başqa birinin mülkü olmasıdır. Bəzən bir adamın mülkü olan adama kölə və ya qul sahibinə himayədar deyilirdi. Misal üçün Asiya quldarlığında xidmətçilərə kölə, qadın qullara isə cariyyə deyilirdi. Bununla əlaqədar müsəlmanların Quran kitabında deyilir ki, kölələrinizə Allahın sizə verdiyi maldan verin, cariyyələrinizə hörmətlə yanaşın (9, 353).

Asiya quldarlığında qədim zamanlardan başlayaraq əsir düşənlər, ağır cinayət işləyənlər, borcunu ödəyə bilməyənlər, cinayət törədən insanlar qul qəbul edilir və qul bazarında satılırdı.

Asiya və Afrika quldarlığı. Qədim dövr Asiya və Afrika quldarlığının ilk mərhələsi Misir dövlətindən başlayır. Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, e.ə IV minilliyin sonunda iqtisadi cəhətdən güclü olan, Misir dövləti yarandı (18, 158).

Misir fironları qədim səltənət (e.ə. 2800-2250-ci illər) dövründən başlayaraq, Fələstin, Finikya, Nubiya ərazilərində işğalçı müharibələr aparmağa başladılar. Bunun nəticəsində çoxlu sayda əsir həbs edildi. İlk vaxtlar əsirləri

qətlə yetirirdilər. Lakin sonradan hərbi əsirlərin əməyindən təsərrüfatda istifadə edilməyə başlandı.

Qədim Misir səltənətində, hökmdar, məbəd, əyanların təsərrüfatları ilə yanaşı fərdi təsərrüfatlar da vardı ki, burada da qul əməyi tətbiq olunurdu. Qulların tərkibi yadellilərdən və misirlilərdən ibarət idi. Misal üçün Xeops ehramının tikintisində 20 il ərzində 100 min qul çalışmışdı (18, 158-160). Bu qulçuluq forması elmi ədəbiyyatda klassik quldarlıq növü adlanır.

A.Turayev əsərində, orta səltənət dövründə Misir cəmiyyətində üç əsas sosial təbəqənin mövcudluğundan bəhs edir. Quldarlar, azad istehsalçılar və qullar (16, 215-229).

Qul sahibləri və qullar qədim Misir cəmiyyətində əhalinin çox hissəsini təşkil edirdi. Qədim Misirdə qulların artması, fironların ardıcıl olaraq davam etdirdikləri, uğurlu müharibələr ilə əlaqədar idi.

Turayev əsərində, orta səltənət dövründə qulların Misir dövlətində, demək olar ki, bütün təsərrüfat sahələrində çalışmaları barədə məlumatlar verir. Qullar dövlət və məbəd təsərrüfatlarında əsas işçi qüvvəsi olmaqla bərabər din xadimləri, hərbi və əyanların əmlakının bir hissəsini təşkil edirdilər.

Orta səltənət dövründə Misir dövlətində, əhalinin azad istehsalçılar təbəqəsinin də təsərrüfatında qul əməyindən istifadə olunurdu. Ev köləliyi geniş yayılmışdı (16, 215-229). Ev köləlik növü tarixi ədəbiyyatda məişət quldarlığı adlanır.

Turayev əsərində göstərir ki, kütləvi şəkildə qullar saraylarda və məbədlərdə çalışırdılar. E.ə. XVIII əsrdə, orta səltənət dövründə, dövlət və məbəd təsərrüfatlarında çalışan, qulların amansız istismarı nəticəsində, üsyan baş versə də qarşısı alınmışdı (16, 215-229). İ.L.Snequrov və Y.P. Fransov da öz əsərlərində XIII sülalənin dövründə bu faktın olduğunu təsdiqləyirlər (14, 186). Ancaq yeni səltənət dövründə (e.ə. 1580-1085-ci illər) qullara qarşı mülayim rəftar mövcud idi. III Tutmosun uğurlu müharibələri nəticəsində aşağı sosial təbəqəyə mənsub ailələr də qul saxlayırdılar. Yadelli qullara Misir adları verilirdi.

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, qul əməyindən dini məbədlər geniş şəkildə istifadə edirdilər. Misal üçün III Tutmos Megiddo qələbəsindən sonra, əsirlərin bir hissəsini Amon məbədinə göndərmişdi. Əsirlər məbəd təsərrüfatında işləməli, torpağı əkib-becərməli idilər (18, 179).

Azərbaycan Sovet ensiklopediyasında məlumat verilir, ki, Mesopotamiyanın şəhər dövlətlərində e.ə.III minillikdə təsərrüfat vəziyyətinin inkişafı ilə əlaqədar hərbi əsirlər müəyyən dəyər kəsb etməyə başladılar. İndi onları öldürmür, əsirlərin əməyindən istifadə edirdilər (13, 264).

Mesopotamiyanın tayfa, tayfa ittifaqları və şəhər dövlətlərində köləlik kəşf edildi. Çox keçmədən köləlik öz inkişafında icma münasibətlərindən irəli gedərək bütün xalqlar arasında hakim istehsal üsuluna çevrildi.

E.ə IV minilliyin sonu- e.ə.III minillikdə, Mesopotamiya ərazisində mövcud olan dövlətlərdə quldarlıq forması bərqərar oldu. Akkad, Şumer, Ur, Laqaş, Babilistan, bu qəbildən olan dövlətlər idi.

Bunlardan Babilistan quldar dövlətində sosial və iqtisadi təbəqələşmə daha da dərinləşmişdi. Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, Babil cəmiyyətində quldarlarla yanaşı, azad adamlar təbəqəsi də mövcud idi ki, onlar da qul əməyindən istifadə edirdilər. Hər bir adamın bir-iki qul saxlamağa ixtiyarı vardı. Bu ictimai sinifə mənsub olanlar öz əməyi ilə yaşayan, lakin qul saxlayan əhali idi (18, 294).

Sonuncu ictimai qrupun üzvləri ya varlanıb daha yüksək iqtisadi və sosial mövqeyə sahib olur, ya da müflisləşib yoxsullar cərgəsini artırırılar. Buna səbəb olan əsas amil isə Mesopotamiyanın həm şəhər, həm də kəndlərində natural təsərrüfatın geniş şəkildə mövcudluğu və əmtəə pul münasibətlərinin inkişaf etməməsi səbəb olurdu.

M.A.Korostevseva əsərində göstərir ki, Babilistanda digər sosial təbəqəni, torpaq və istehsal vasitələrindən məhrum olmuş, əmək adamları təşkil edirdilər. Zəhmətlə dolanan bu adamlar əmlaklarını itirərək qul vəziyyətinə düşmüşdülər.

Əslində əmlaklarını itirmiş, əmək adamlarının sosial vəziyyəti qulların vəziyyətindən fərqlənmirdi. Onlar borc üzündən, yaxud başqa səbəbdən ağadan asılı vəziyyətə düşürdülər. Onları satmaq, bağışlamaq olmazdı. Əmək adamları dövlət, məbəd və fərdi təsərrüfatlarda işə cəlb olunurdular. Əmək adamları ilə müqayisədə qullar hüquqsuz vətəndaşlar idi. Qul danışan canlı, yeriyən alət hesab edilirdi (10, 225-243).

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, qul əməyi Babil cəmiyyətində bir çox hallarda ailə üçün sərfəli olurdu. Buna görə ağa quluna sərbəstlik verirdi. Əvəzində qul ağaya görə, müəyyən ödəniş verməli olurdu. Beləliklə, qul müəyyən hallarda əmlaka malik olurdu. Müstəqil təsərrüfatla məşğul olması nəticəsində qul varlıqsaydı, onun bütün varı ağasının mülkü hesab olunurdu. Sərbəstliyə çıxmış, lakin əvvəlki kimi ağasının əmlakı hesab olunan qul ildə 12 şekel məbləğində ağasına gümüş verməli idi. Yeni Babilistan cəmiyyətində qulun qiyməti 60-90 şekel gümüşə bərabər olurdu. Sənətkar qulların qiyməti, peşəsi olmayan qullara nisbətən baha idi. Qul alınıb satılırdı, icarəyə verilirdi, girov qoyula bilərdi (18, 294-295).

M.A. Dandamayev əsərində bir quldarın öz qulunu mizd müqabilində bir aylığa işləməyə verdiyi barədə məlumat verir (3, 74). O, yenə öz əsərində məbədlərin də mizd müqabilində qullarını işləməyə verdikləri haqda məlumat verir (3, 76).

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, yeni Babilistan dövründə qullar bir sıra hüquqlara da malik idilər. Bu dövrdə, ailə və əmlakı olan müstəqil təsərrüfat saxlayan qulların xüsusi mülkiyyət sahibi olduqlarını bildirən möhürləri vardı. Onlara ailə saxlamaq, ev və əmlaka sahib olmaq ixtiyarı verirdilər. Qula müstəqil iş aparmaq tapşırılırdı.

Müqavilə bağlanan zaman onlar, şahid sifəti ilə də çıxış edirdilər. Bu cür müqavilələr adətən azad adamlar arasında bağlanılırdı. Yeni Babilistan dövründə əmlakın alınıb satılması, icarəyə verilməsi, girov qoyulması və sair

müqavilələr qullar tərəfindən də bağlanılırdı. Qul öz təsərrüfatında işlətmək üçün satın qul ala bilərdi. Eyni zamanda o, azad adamı muzzla işlədirdi. Varlı qul şəxsi azadlığa malik deyildi və azadlığı satın da ala bilmirdi. Çünki, o qulun azadlığa buraxılması ixtiyarı onun ağasına mənsub idi.

Ümumiyyətlə, qulların əksəriyyəti heç bir mülkiyyətə malik olmayıb bilavasitə saray, məbəd və ailə təsərrüfatında işlədilirdi. Ağır istismardan qurtarmaq üçün qullar etiraz əlaməti olaraq ağanın üzünə qaydır, iş görmür, təsərrüfata can yandırmırdılar. Bir çox hallarda qullar ağanın evindən qaçır-dılar, lakin onlar tapılıb geriyyə qaytarılırdı (18, 294-295). Hazırda Azərbaycan dilində işlənən quldur sözü də sahibinin yanından qaçmış və meşələrdə dağlarda gizlənən və soyğunçuluqla məşğul olan qullara deyilirdi ki, müasir günümüzdə bu ifadə soyğunçu mənasında işlənməkdədir.

Yusif Yusifov əsərində məlumat verir ki, köləliyin mövcud olması cəmiyyətin sosial və siyasi münasibətlərinə təsir göstərir və sinfi ziddiyyətləri kəskinləşdirirdi.

Məbədlərə mənsub sənədlərdə deyilirdi ki, məbəd qulları tez-tez narazılıqlarını bildirirdilər. Məbəd qulları həm çoxluq təşkil edir, həm də dəstə halında işləyirdilər. Buna görə onlar vəzifəli məbəd işçilərinin özbaşınalığına qarşı birgə çıxış edirdilər. Lakin qullar köləliyin ləğv edilməsi məsələsini irəli sürmürdülər. Babil, eləcə də Şərqi cəmiyyəti köləliyin mövcud olmasını adi hal hesab edirdilər. Buna görə bu istismar sisteminin ləğv olunması məsələsi qaldırılmırdı (18, 294-295).

Yeni Babilistan dövründə ölkədə xeyli peşə sahibi, sənətkar qullar vardı. Sənətkar qul əməyi məbəd, dövlət və böyük fərdi təsərrüfatlarda tətbiq olunurdu. Lakin sənətkarlıq sahəsində qul əməyi, azad peşə sahiblərinin əməyini sıxışdırıb aradan çıxara bilmədi. Sənətkarlıq istehsalında başlıca yeri azadların əməyi tuturdu. Məbəd və xüsusi şəxslər sənətkarlıq sahəsində olan ehtiyacı ödəmək üçün azad muzzdurların ixtisaslaşmış əməyindən istifadə edirdilər.

Yusif Yusifov əsərində məlumat verir ki, Yeni Babilistanda əsas qul mənbəyi müharibələr olmuşdu. Bununla bərabər azad babillilər arasında baş verən sosial dəyişikliklər, köləliyi müflisləşmiş adamlar hesabına da inkişaf etdirirdi. Azad adamlar borc əsarətinə düşürdülər. Borcunu ödəməyənlər qul vəziyyətinə salınırdı. Yeni Babilistan cəmiyyətində borc köləliyi dəyişilirdi. Borclu sələmçinin təsərrüfatında işləməli və borcunu ödəməli idi. Sələmçi onu kənara sata bilməzdi. O, azadlığını saxlayırdı. İşləməkdən boyun qaçırırdısa, sələmçi borclunu həbs edə bilərdi. Bəzi hallarda borclu öz övladını sələmçinin yanında girov qoyurdu. Bu uşaqlar sələmçinin təsərrüfatında qul kimi işləyirdilər. Uşaqlar öz əməyi ilə borcu ödəyə bilməsəydilər, onda sələmçi onları qul vəziyyətinə salmaq ixtiyarına malik olurdu. Həmin adam uzun müddət köləlik əsarətində saxlanılırdı. Yeni Babilistan dövründə muzzdlu azad əməyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq borc köləliyi məhdudlaşmışdı. Azad adamların əməyindən istifadə geniş tətbiq olunurdu (18, 296).

Bu dövrdə Asiya və Afrika ərəzələrinin digər istiqamətlərində, Hindis-

tanda e.ə. IV-III minillikdə, Bəlucistanda e.ə. III minillikdə, Urmiya gölü ətrafında quldar dövlətlər meydana gəlmişdi. Bir sıra ərazilərdə isə qəbilə və tayfalar daxilində icma münasibətlərinin uzun müddət davam etməsi, quldar dövlətlərin nisbətən gec e.ə. II- I minillikdə yaranmasına şərait yaratmışdır.

Həvil Həvilov əsərində məlumat verir ki, e.ə. II minillikdə Ərəbistanın cənub qərbində Mayın, Sabey, Himyar adlı ərəb mənşəli quldar dövlətlər meydana çıxmışdı. E.ə. V əsrdə bu quldar dövlətlər eyniadlı Yəmən dövlət birliyinin tərkibində birləşmişdilər (6, 341).

E.ə X əsrdə Suriyada quldar dövlət olan Dəməşq çarlığı təşəkkül tapmışdı (6, 323).

E.ə. I minillikdə Mesopotamiya ərazisində quldar dövlət olan Assuriya dövləti mövcud idi (6, 325). Asiya qitəsinin ucqarlarında e.ə. I minillikdə Koreya ərazisində quldar dövlət olan Çoson dövləti, e.ə. VII-III əsrlərdə Vyetnamın şimal vilayətlərində Vanlanq adlı quldar dövlət birləşməsi meydana gəlmişdir (6, 355-403). O cümlədən Mərkəzi Asiya və İran ərazisində e.ə. I minilliyin II yarısında, Qərbi Türkünstan ərazisində sinifli cəmiyyətin mövcud olduğu dövlətlər yarandı (15, 13).

E.ə. I minillikdə Azərbaycanın cənub ərazilərində Manna və Midiya adlı quldar dövlətlər meydana çıxdı.

Bununla da quldarlıq formasıyası Asiya və Afrika ərazilərində yaşayan xalqlar arasında tamamilə təşəkkül tapdı. Avropa qitəsində yaşayan xalqlar içərisində quldar dövlətlər I minillikdə yarandı.

Avropa və Amerika quldarlığı. Hər yerdə quldarlıq münasibətlərinin mövcud olduğu bir dövrdə, Avropada da köləlik yayılmış, bu haqda ilk yazılı məlumat Herodotun tarix əsərində bildirilmişdir. Herodot özünün Tarix əsərində bir neçə yerdə qullar haqqında məlumat vermişdir (22).

Avropa quldarlığı da Asiya və Afrikada olduğu kimi ümumi xüsusiyyətlərə malik idi. Köləliyin mənbəyi hərbi əsirlər, borc üzündən kölə olmuş azad adamlar, kölə doğulmuşlar, dəniz quldurluğu nəticəsində ələ keçirilmiş şəxslər idi. Avropa quldarlığının ən inkişaf etmiş əraziləri Roma və Yunanıstan olmuşdur. Y.Həsənov məlumat verir ki, XII əsrdə Romada etrusklar qul əməyindən istifadə edirdilər. İlk qullar hərbi əsirlərdən ibarət idi (7, 34). Ancaq nə qulların sayı, nə də onların vəziyyəti haqqında məlumat yoxdur.

A.Q.Bakşanina isə məlumat verir ki, e.ə XIV-XIII əsrlərdə Elladada qullar mövcud idi (1, 81).

Tarixçilərin bir çoxu Avropada quldarlıq quruluşunun geniş yayılmadığını, ancaq bəzi ərazilərində ibtidai icma quruluşunun quldarlıqla əvəz olunmasını yazırlar. Ancaq bir məsələni dəqiqləşdirmək daha doğru olar ki, dünyanın digər istiqamətlərində olduğu kimi, Avropada da ibtidai icma quruluşunu, icma cəmiyyəti əvəzlədi. Lakin icma cəmiyyəti formasıyaya çevrilə bilmədi. Azad icma münasibətləri quldarlıqla paralel şəkildə inkişaf etməyə başladı.

Avropanın bəzi əraziləri müharibələrə cəlb olunmayan əraziləri icma cəmiyyəti şəklində feodalizm dövründə də yaşamlarını davam etdirmişlər.

Müharibələrə cəlb olunan ərazilərdə isə quldarlıq quruluşu yarandı.

Roma və Yunanıstan müharibələrə fəal şəkildə qoşulduqlarına görə bu ərazilərdə quldarlıq quruluşu bərqərar oldu. Quldarlıq quruluşu ona görə əhəmiyyətli idi ki, bu zaman çalışan insanların əməyi maliyyə dəyəri vasitəsilə ödənilmirdi.

M.A.Dandamayev öz əsərində məlumat verir ki, Yaxın və Orta Şərqdə quldarlıq Yunan, Roma və Amerika quldarlığından fərqlənirdi. Burada qullar öz sahiblərlə işləyir və fəaliyyət göstərirdilər. Yaxın və Orta Şərqdə insan bir gün qul kimi satıla bilərdi, digər gün azad oluna bilərdi (3, 45). Məhz bunun nəticəsi idi ki, qullar Yaxın və Orta Şərq ərazilərində feodalizm dövründə bir çox dövlətlərin yaradıcıları idilər. Bunların sırasına Zəncilər, Eldəgizlər, Əy-yubilər, Tulumilər və s. göstərmək olar.

“Qədim Yunan tarixi” adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə XI-IX əsrlərdə Yunanıstanda ibtidai icma quruluşunu tamamilə quldarlıq əvəz etmişdi (27). Bununla da azad kəndli icmaları ilə birlikdə qulların da əməyindən geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdı. Yunanıstanda qullardan təsərrüfat, sənət, inşaat ticarətin bütün sahələrində istifadə olunurdu. Bonqard Q.M. əsərində məlumat verir ki, qul Yunanıstanda danışan əmək alətləri statusunda idi (2, 92).

Bu dövrə aid məlumatlarda bildirilir ki, Yunan polislərində hamının geniş şəkildə qullar əldə etməyə ixtiyarı çatırdı (8, 77) (Bir məsələni də yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Yunan polislərinin hər biri dövlət idi. Hazırda dünyada mövcud olan böyük şəhərlər də dövlət təmsalindədir.)

A.Q. Bokşanina Attikada, Afinada, Korində, Pantikapeyde, Sirakuzda və digər polislərdə çoxsaylı qulların olması barədə məlumat verir (1, 171).

Ancaq Yunanıstanda quldarlığın ən inkişaf etdiyi dövr e.ə VI-V əsrlərdə Yunan - Əhəməni müharibələrindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Demək olar ki, bu müharibələrdən sonra çoxlu sayda qullar əldə edilmişdi.

A.İ. Davatur öz əsərində yazır ki, Yunan - Əhəməni müharibələrindən sonra bütün şəhərlərdə qul bazarları var idi (4, 65). Müəllif yenə öz əsərində yazır ki, VI-V əsrlərdə Yunanıstanda hərbi əsir sözü qul sözü ilə eynilik təşkil edirdi (4, 28).

V.İ. Kuzişin isə öz əsərində e.ə VI-IV əsrlərdə Yunanıstanın inkişaf etmiş Afina, Korinf, Milet, Xios polislərində qul bazarlarının olması haqqında məlumat verir (11, 95). Bu qulların böyük əksəriyyəti Əhəmənilərlə müharibədə həbs edilmiş əsirlər idi. Onlar da azad icmaçılarla birlikdə çalışırdılar.

Bokşanina A.Q. öz əsərində yazır ki, Afinada azad vətəndaşlarla yanaşı qullar da təsərrüfatla məşğul olurdular (1 109).

Kuzişina V.İ digər bir əsərində göstərir ki, e.ə. V-IV əsrlərdə Yunanlar özləri də kölə vəziyyətinə düşmüşdülər (12, 69-72).

Bu zaman Avropada, Romada mövcud olan quldarlıq münasibətləri də inkişaf edirdi.

E.ə VIII əsrdə latın tayfalarının birləşməsi nəticəsində Roma dövləti yaranmış, e.ə VI əsrdə Roma respublikası meydana gəlmişdi. Azad kəndli

təsərüfatları ilə yanaşı quldarlıq istehsal üsuluna əsaslanan təsərüfatlar üstünlük təşkil etməyə başlamışdı. Y.Həsənov öz əsərində məlumat verir ki, padşahlıq dövründə Romada köləlik var idi (7, 44).

Roma dövlətində qullar, quldar mülkədarlara məxsus təsərüfat, inşaat, ticarət və digər sahələrdə çalışırdılar.

Zamanla Roma klassik quldarlıq dövlətinə çevrildi. Məlum olduğu kimi buna səbəb olan amillər yenə müharibələr oldu. Romanın işğalçı müharibələri nəticəsində əsir düşən döyüşçülər qula çevrilir, Romanın tutduğu ərazilərdə isə kəndli icma təsərüfat sistemi qalmaqda davam edirdi. Bu kəndlilər torpaq münasibətlərinə cəlb olunsalar da hüquqsuz idilər. Roma sərkərdələri istila olunmuş ərazilərdə torpaq üzərində mülkədara çevrilirdilər. Torpaq sahibləri olan mülkədarlar, onlardan asılı vəziyyətə düşürdülər. Bu məhdud mülkədarlıq (feodalizm) idi.

«Проблема рабство в древнем Египте» adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə III əsrdən başlayaraq romalılarla birlikdə istila olunmuş bölgələr də vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər (23).

Bununla bərabər olaraq Romada, torpaq üzərində quldarlıq münasibətləri də paralel şəkildə inkişaf edirdi. Bu torpaqlarda əsasən qullar çalışırdılar. Misal üçün Y.Həsənov Roma tarixçisi Katonun iri torpaq sahiblərindən yazdığını göstərir. Bunlar Latifundiya-iri təsərüfat adlanır və burada qul əməyindən istifadə olunurdu (7, 95).

“Romada quldarlığın tənəzzülü. Xristianlığın meydana gəlməsi” adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə V əsrdə Roma yeni ərazilər əldə etmək uğrunda qonşuları olan etrusklar, latınlar və başqa tayfalarla müharibələr aparırdı. E.ə IV əsrin ortalarında qazandığı qələbələr nəticəsində Roma İtaliyada güclü dövlətə çevrildi. Romanın latınlar (e.ə 340-338-ci illər), sammitlər, Epir çarı üzərində (e.ə 280-275) qələbələri nəticəsində Apenin yarımadasının 200 il davam edən işğalı başa çatdı. Roma (e.ə 264-e.ə 146-cı illərdə) Karfagenlə apardığı “Pun müharibələrində” qələbə qazanıb, Aralıq dənizinin qərbində hegemonluğu ələ keçirdi. E.ə II əsrdə Yunanıstan, Makedoniya Aralıq dənizi sahilinin bir çox ərazisi Romanın tərkibinə qatıldı (24). Çoxlu sayda qul əldə edildi. E.ə.III-II əsrləri Roma quldarlığının tərəqqi etdiyi dövr kimi də qiymətləndirmək olar. Telmut Xyoflinq öz əsərində məlumat verir ki, e.ə III-II əsrlərdə Romanın apardığı müharibələr nəticəsində qulların sayı daha da artmışdı (17, 148).

Y.Həsənov yazır ki, Romada II əsrdən başlayaraq qulların amansız istismarı onların üsyanlarına səbəb olmuşdu. Qulların ilk çıxışı e.ə 198-ci ildə Lasiyada, e.ə 138-132-ci illər Sicilyada (7, 106-107), e.ə 132-129-cu illərdə Perqamda (7, 108-109), e.ə. 104 –cü ildə Sicilyada ikinci üsyan (7, 121), e.ə 74-71-ci illərdə Spartak üsyanı (7, 132-137) baş vermişdir.

E.ə I əsrdə Roma imperiyaya çevrildi. İnternet saytında məlumat verilir ki, I-II əsrlərdə Roma imperiyası ən qüdrətli zirvəsinə çatdı. Lakin II-III əsrlərdən başlayaraq, quldarlıq quruluşunda tənəzzül başlandı. Çünki qul əməyi

getdikcə əhəmiyyətini itirirdi, qul nəzarətsiz yaxşı işləmirdi. Qullar üçün yaxşı işləməyin əhəmiyyəti yox idi. Onlara, ancaq yemək və paltar verirdilər. Qullara nəzarətçilər, keşikçilər, quldarların özləri nəzarət edirdi. Quldarlıq təsərrüfatın inkişafı üçün əngələ çevrildi. Qul əməyinin daha sərfəli olmadığını quldarlar da başa düşürdülər. Buna görə də bəzi quldarlar qullara kiçik torpaq sahələri, əmək aləti, toxum, iş heyvanı verir, onlara ev tikməyə, ailə qurmağa icazə verirdilər. Belə qullara «daxmal qullar» deyirdilər. «Daxmal qullar» Romada yaranmışdı və quldarlıq quruluşunun tənəzzülü ilə bağlı idi. II əsrdə imperator Adrian qulu öldürməyi qadağan etdi. İri torpaq sahibləri öz torpaqlarını kiçik hissələrə bölüb azad kəndlilərə icarəyə verirdilər. Romada belə xırda icarədarları kolonlar adlandırırdılar. Kolonlar öz əməklərinin nəticəsində maraqlı idilər. Qula nisbətən yaxşı işləyirdilər. II-III əsrlərdə qulları kolonlar əvəz etməyə başladı, onların sayı sürətlə artdı (24).

Bununla da Romada klassik quldarlıq sona çatdı. 395-ci ildə Roma imperiyası Qərb və Şərq imperiyalarına ayrıldı. 476-cı ildə Qərbi Roma imperiyası qotların hücumları nəticəsində süquta uğradı.

Quldarlıq quruluşunu torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq dövrü (feodalizm) əvəz etdi. Bununla yanaşı, feodalizm dövründə də məişət quldarlığı qalmaqda idi. Həm şərq, həm də qərb ölkələrində məişət quldarlığı davam edirdi.

Ancaq quldarlığın inkişafının yeni mərhələsi Amerika quldarlığı ilə davam etdi.

Amerikada quldarlıq hələ hindu cəmiyyətinin dövründən mövcud idi. Bu quldarlıq əsasən məişət səviyyəsində inkişaf edirdi. Avropalılar Amerikaya gəldiyi zaman da bu münasibətlər davam edirdi. Averkieva Yuliya Pavlovna “рабство у индейцев Северной Америки” (Şimali Amerika hindularında quldarlıq) adlı əsərində yazır ki, ibtidai icma münasibətlərində olan qullar hindu cəmiyyətinin hüquqsuz üzvləri idi. Qul sahibləri qulunu sata, öldürə və qurban verə bilər, azadlıq bəxş edə bilərdi. Amerika hindularında qulun öldürülməsi sahibinin zənginliyinin əlaməti idi. Amerika hindularında qulların qurban verilməsi halı daha geniş yayılmışdı. Bayramlarda, yeni ev tikəndə qul qurbanı adəti daha geniş yayılmışdı (Bütün dünya xalqlarında yayılmış bu adət İsmayıl peyğəmbərin dövründən başlayaraq zamanla aradan qalxmışdır. Hazırda müsəlmanların qeyd etdikləri Qurban bayramının mahiyyəti də insanların nə qədər dəyərləli olmasını əks elətdirir) Müəllif yazır ki, Amerika hinduları qulları maral dərisinə, su sincabları dərisinə, avropalılar gəldikdən sonra isə onlara bir neçə adyala qullar satırdılar (19). «Рабство в США» məqaləsində bildirilir ki, Amerikada quldarlığın yeni mərhələsi 1619- 1865-ci illəri əhatə etməkdədir. Amerikaya ilk dəfə zənci qulları 1619-cu ildə ingilislər, Vircinyaya ştatına gətirmişdilər (25). Zinn Qovard əsərində bildirir ki, 1619-cu ildə artıq 1 mln qaradərili Afrikadan portuqal, ispan koloniyalarına, Cənubi Amerika və Karib bölgəsinə gətirilmişdi (21).

Avropa kölə tacirləri bu kölələri Afrikada mövcud olan qul bazarlarından

alır və yaxud həbs edirdilər. B. Devidson öz kitabında Afrika dövlətlərində qul ticarətinin olması haqqında məlumat verir (20).

Demək olar ki, kölə ticarəti Afrika dövlətlərində hələ qədim zamanlardan mövcud olmuş və yeni dövrdə bu ticarətin gəlirli olması nəticəsində əksər hissələrini əhatə etmişdir. Yeni dövrdə əksər Afrika dövlətlərinin gəlirləri içərisində kölə ticarətinin xüsusi payı var idi. Xarici Asiya və Afrika ölkələri tarixi əsərində bildirilir ki, fransızların Seneqal çayı mənsəbində, Branderburqun-Qızıl sahilə, (1675-ci ildə) yerləri var idi. Hollandiyanın müstəmləkələri də burada idi. İngiltərənin müstəmləkələri Qambi çayı mənsəbində, Syera –Leonədə, Qızıl sahilə, Laqos adasında və başqa yerlərdə idi. Bunlar ədviyyat, fil sümüyü, palma yağı, qızıl və kölə aparmaq üçün düzəldilmiş məntəqələr idi (5, 600).

Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi əsərində bildirilir ki, Kano, Katsina, Qobir, Zariya və s. dövlətlər kölə ticarətinin mövcud olduğu dövlətlər idi (5, 599).

Avropa koloniyalarının mövcud olduğu Amerika qitəsində qullar əsasən torpaq mülklərində və məişətdə çalışdırılmaq üçün gətirilirdilər. Bu zaman Amerika koloniyalarında qul sahibi olmayan və əsasən əkinçilik, maldarlıqla məşğul olan kəndlilər üstünlük təşkil edirdilər. «Работство в США» məqaləsində məlumat verilir ki, 1860-cı il göstəricilərinə görə Amerika ştatlarının 12 milyonluq əhalisinin 4 milyonu qullar idi (25).

Ancaq Amerika qitəsində quldarlıq münasibətləri uzun müddət davamlı olmadı. «Хронология отмены рабства в странах мира» məqaləsində bildirilir ki, 1683-cü ildə İspaniyanın koloniyası Çilidə, 18 may 1652-ci il Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyası Roy-Aylenddə, Haitidə 1804-cü ildə, 1810-cu ildə Meksikada, 1824-cü ildə Mərkəzi Amerika respublikasında, 1830-cü ildə Uruqvayda, 1831-ci ildə Boliviya, 1853-cü ildə Argentinada, 1854-cü ildə Peru və Venesueledə, 1865-ci ildə ABŞ-da, 1886-cı ildə Kubada, 1888-ci ildə Braziliyada quldarlıq münasibətləri ləğv olunmuşdur (26).

Bununla birlikdə dünyanın müxtəlif dövlətlərində də mövcud olan qulçuluq münasibətlərinin ləğvi barədə də qərarlar verilmişdir. Yaponiya 1500-cü ildə, Çar Rusiyası 1723-cü ildə, Yunanıstan 1822-ci ildə, Niderland 1814-cü ildə, Fransa və Danimarka 1848-ci ildə, Tunis 1846-cı ildə, Bolqarıstan 1879-cu ildə, Osmanlı imperiyası 1882-ci ildə, Koreya 1894-cü ildə, 1922-ci ildə Mərakeşdə, Əfqanıstan 1923-cü ildə, İraq 1924-cü ildə, İran 1928-ci ildə, Şimali Nijeriya 1936-cı ildə, Qatar 1952 –ci ildə, Səudiyyə Ərəbistanı 1962-ci ildə, Yəmən 1962-ci ildə, Birləşmiş Ərəb əmirlikləri 1963-cü ildə, Oman 1970-ci ildə, Mavritaniya 1981-ci ildə köləlik münasibətlərinin ləğvi barədə qərarlar vermişdir (26).

XX əsrə qədər davam edən quldarlıq münasibətləri özünü doğrultmadı. Buna səbəb olan amillər kənd təsərrüfatının və sənayenin inkişafı, muzzdlu işçi qüvvəsinə ehtiyacın çoxalması, dünyəvi qanunların meydana çıxması və s. amillər təsir etmişdir. Əvvəllər qul kimi fəaliyyət göstərən insanlar indi bərabər hüquqlu vətəndaşlara çevrildilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бокшанина А.Г. История древней Греции. М.: Высшая школа, 1972, 159 s.
2. Бонгард Г.М. Бонгард-Левина. Древние цивилизации М.: Наука, 1989, 333 s.
3. Дандамаев М.А. Рабство в Вавилонии. М.: Наука, 1974, 430 s
4. Даватур А.И. Рабство в Аттике VI-V вв. до н.э. Л.: Наука, 1980, 346 s.
5. Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi. Bakı: Azərbaycan dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyatı, 1962, 622 s.
6. Həvilov N. Dünya xalqları etnoqrafiyası. B.: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 506 s.
7. Həsənov Y. Qədim Roma tarixi. Bakı: Maarif, 1975, 271s.
8. Из истории древнего мира и средних веков. Л.: Наука, 1956, 124 s
9. Qurani Kərim (Azərbaycan dilində tərcüməsi, tərcümə edən Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev) Bakı: Nurlar, 2016, 17 nəşr, Ən-Nur surəsi 18 cüz, 33 ayə, s.353, 626 s
10. Коростевцева М.А., Казнелсон И.С. Хрестоматия по истории древнего Востока. М.: Высшая школа, 1980, т.1, 430 s.
11. Кузьшин В.И. Античное классическое рабство. М.: МГУ, 1990, 346 s.
12. Кузьшин В.И. История древний Греции. М.: Высшая школа, 1986, 234 s
13. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası, Qayıbov və Eldarovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Sovet ensiklopediyası, 1979, III c., 599 s.
14. Снегуров И.Л., Франсов Й.П. Древний Египет. Л.: 1938, 340 s.
15. Türk xalqlarının tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1994, hissə I (metodik göstərici), 75 s.
16. Тураев А. История древнего Востока. Л.: ОQIZ, 1935, 350 s
17. Телмут Хйюфлинг. Римляни – рабы гладиаторы. М.: Мысль, 1992, 380 s.
18. Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 487 s.
19. Аверкиева Юлиа Павловна Рабство у индейцев Северной Америки. [www. indians world.org](http://www.indiansworld.org).
20. Девидсон Б. Африканская работорговля (www://ec-dejavu.ru/s-2/Slavery.html)
21. Зинн Говард. Народная история США: с 1492 года до наших дней. М.: Вес-Мир, 2006, s. 37-55(www://ec-dejavu.ru/s 2/Slavery.html)
22. Heredot. Tarix. Bakı, 1998, I hissə, tərcümə edən Pənah Xəlilov, www.kitabxana.net.
23. Система Налогов в Древнем Риме // [www. drevniy egipet. ru. 03.11.2015](http://www.drevniy egipet. ru. 03.11.2015)
24. Romada quldarlığın tənəzüülü. Xristianlığın meydana gəlməsi // [www. kayzen.az. 5 iyul, 2010](http://www.kayzen.az. 5 iyul, 2010)
25. www. usa-info.com. // Рабство в США., 20.12.2010
26. Хронология отмены рабство в странах мира // www.taday.ru. 03.03. 2016
27. Qədim Yunan tarixi // www.worldpress.com. 2 iyun 2010

РАЗЛИЧИЯ В ФОРМАЦИЯХ

И.Дж.АМИРЛИ

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена IV тысячелетия формирования рабства вплоть до XX века. В таких стран как Азия и Африка, западноевропейские страны, Америка, сам процесс формирования рабство было изучено, проанализирована. В данной статье была сделана предпосылка попытки взаимосвязи рабовладельческой фармации меж этими регионами. В подготовке этой статьи были использованы интересные источники, такие как азербайджанские, турецкие и российские, далее были использованы интернет ресурсы.

Ключевые слова: Рабовладения, рабства, феодализм, натуральное хозяйство, формация

THE DIFFERENCES IN FORMATIONS

I.J.AMIRLI

SUMMARY

The presented article covers the period from the IV millennium B.C. to the XX century. The article analyzes the establishment and development of the relations of slavery in the countries of Asia and Africa as well as Europe and America. Besides, the slavery formations and relations in other world countries are studied and summarized. The author has referred to Azerbaijani, Turkish and Russian materials and internet resources.

Key words: Slavery, slave, feudalism, natural economy, formation